

УДК 007:304:070:821.161.2

Галина Яценко**УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ
У КОНТЕКСТІ ПУБЛІЦИСТИКИ ІВАНА ФРАНКА**

У статті розглянуто питання формування української національної свідомості крізь призму публіцистики Івана Франка. Проаналізовано її основні компоненти: національний характер, етнічну свідомість, національні психологічні «комплекси». Сконцептуалізовано модель ментального розвитку українського суспільства за Іваном Франком.

Ключові слова: Іван Франко, публіцистика, українці, національна свідомість, національний характер.

В статье рассмотрены вопросы формирования украинского национального сознания сквозь призму публицистики Ивана Франко. Проанализированы ее основные составляющие: национальный характер, этническое сознание, национальные психологические «комплексы». Сконцептуализировано модель ментального развития украинского общества за Иваном Франко.

Ключевые слова: Иван Франко, публицистика, украинцы, национальное сознание, национальный характер.

In the article the questions of formation of Ukrainian national consciousness in the light of journalism Ivan Franko. Analysed of its main components: the national character, ethnic consciousness, national psychological «complexes.» Proposed mental model of Ukrainian society by Ivan Franko.

Key words: Ivan Franko, journalism, Ukrainian, national consciousness, national character.

Поняття «національна свідомість» — одне з головних у публіцистиці Івана Франка, адже саме вона є джерелом культурно-історичного та політичного розвитку будь-якої нації. Національна мобілізація етносу відбувається лише на основі ідентифікації з іншими членами спільноти, співвіднесенні з ними, усвідомленні національної тожсамості. Відчуття єдності не лише з теперішнім, а й із минулим — це певний генетичний код нації, що допомагає самозберегтися у буттєвому контексті. Публіцистика Івана Франка — це прагнення зберегти

національний код, відновити його у свідомості пересічного українця, повернути до витоків етносу. О. Забужко у праці «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період» вважає, що найважливішим для нації є її суб'єктивний складник, тобто національна свідомість. Вона наголошує, що філософія національної ідеї має бути філософією національної свідомості. Письменниця стверджує, що шляхом поступу національної ідеї в Європі була її «приватизація», «переродження національного “ми” в національне “я” — перехід в етико-персоналістичну, а відтак і в екзистенційну рефлексію» [5, 52]. Вона також вважає, що першим, хто вивів нашу національну ідею з кола модернізованого поганства на цей «фаустівський шлях» (у площину персоналістичної етики), став Іван Франко.

Питання національної свідомості в публіцистиці Івана Франка частково досліджували: О. Забужко у праці «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період», Б. Червак «Наперед українці» (до національної ідеї Франка), В. Мазепа «Історіософські ідеї Івана Франка», Т. Панько «Мова і нація в естетичній концепції Івана Франка», І. Драч «Іван Франко і ми. Кілька суб'єктивних вражень під кінець століття», М. Жулинський «Він знав “Як много важить слово...”», Т. Гундорова «Франко не (і) каменя».

Визначмо поняття, якими оперуватимемо, опираючись на сучасну теоретичну базу дослідження проблем національної свідомості: І. Кресіна «Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітичний аналіз», Л. Остапчук «Національна свідомість і техногенне суспільство», О. Ющишин «Поняття національного характеру, ментальності і національної свідомості як інструмент культурологічного аналізу». Всі ці дослідники, зокрема політолог І. Кресіна, вважають, що найважливішими компонентами національної свідомості є національний характер, національна ідентичність, національні психологічні «комплекси», національна ідея, етнічна свідомість, історична пам'ять та ін. У цій науковій розвідці ми також розкладемо національну свідомість, яку проаналізував Іван Франко, на ці основні компоненти.

Наша мета: виокремити та проаналізувати українську національну свідомість крізь призму публіцистики Івана Франка.

Завдання: комплексно розглянути українську національну свідомість як повсякденну систему цінностей та ідейних орієнтацій, що ві-

дображає національний характер (сприйняття світу етносом), етнічну свідомість (присутність етнічних архетипів у мисленні та поведінці), національну ідею (формування культурних та національних ідеалів), національні психологічні «комплекси» (зросійщення та «рутенство»), історичну пам'ять (геополітична орієнтація та збереження національних традицій), національну ідентичність («навчити ся чути себе Українцями») за Іваном Франком.

Національна свідомість — поняття полісемантичне. Одне з перших визначень поняття «нація» Е. Ренана базується на об'єднанні індивідів спільним світовідчуттям: «Нація — це кінцевий результат довготривалої роботи, жертвовності й відданості. Нація — це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, і готовністю до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти» [10, 262]. Український теоретик нації О. Бочковський називає національну свідомість «громадським цементом, який об'єднує і перетворює первісний народ на новітню націю» [1, 9]. Етапом творення національної свідомості ми можемо назвати кінець XIX — початок XX століття. Наголошуємо, що саме власної, бо до 1890 року творилася радше етнічна свідомість. Національна свідомість від етнічної відрізняється самоототожненням, самосприйняттям нації в контексті етнічної групи, що ідентифікує себе насамперед з певною територією. Етнічна самосвідомість — це усвідомлення етнічною спільнотою спільних уявлень про її походження та історію, вживання спільної самоназви (етноніма) [6, 6–8]. Сучасний історик В. Сарбей вважає, що національна свідомість — це вища форма етнонаціональної свідомості, яка з'являється в результаті «взаємодії найрізноманітніших матеріальних, соціальних і духовних чинників» [11, 3]. Він виділяє три етапи формування української національної свідомості, спираючись на хронологічну схему історії українського руху Івана Лисяка-Рудницького. Перший — дворянсько-шляхетський (від етнографічних досліджень — до Тараса Шевченка), другий — різночинсько-народницький (від Кирило-Мефодіївського товариства до Михайла Драгоманова), третій — загальнонародний, який автор окреслює хронологічними рамками з 90-х років XIX до 1914 р. Останній етап формував свідомість нового типу, що еволюціонувала, викристалізовувалася на тлі суспільно-політичних змін,

а також була сконцентрована у свідомості ключових історичних постатей. Отже, публіцистика Івана Франка 90-х років XIX — початку XX століття була однією з підвалин формування суспільної моралі та національного світосприйняття, таким чином, вона виконувала свою найважливішу функцію. «Сьогодні функція публіцистики, а значить і публіцистичного мовлення формувати громадську думку є загальноновизнаною. Франко, як звернули увагу дослідники, виокремлював і другу дуже важливу функцію публіцистики: впливати на формування суспільної моралі, на вироблення та втілення в життя етичних принципів, виховувати такі почуття людини, щоб викликати корисний для суспільства ефект» [12, 163], — пише франкознавець О. Сербенська.

Своїм обов'язком публіцист уважав насамперед дослідження українських національних психотипів, того ментального матеріалу, з якого мала б творитися нація. Національний український психотип найяскравіше змальований у трьох публікаціях Івана Франка: «Дещо про себе самого», «Доктор Бессервіссер», «Східно-Західні непорозуміння (3 приводу книги Підеші «Восток і Запад»)».

Передмова до збірки оповідань «Галицькі образки» «Дещо про себе самого» викликала полеміку в галицькій пресі. Особливо обурення спровокували Франкові слова: «...Не люблю русинів. Так мало знайшов я серед них справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи... Признаюся у ще більшому гріху: навіть нашої Русі не люблю...» [15, 30–31]. Публіцист одразу ж пояснює причини такої нелюбові: «Чи, може, маю любити Русь як расу — цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномірнішого сорту?» [15, 31]. Поняття «раса» має національно-буттєвий контекст, адже раса та етнос — різні речі. Раса не здатна до національної ідентифікації. «...Поняття раси є засобом поділу людей на категорії, тим часом як у випадку етнічності маємо справу з груповою ідентифікацією» [4, 238], — вважають сучасні дослідники націоналізму. Здається алогічним, що такі слова прозвучали з уст українського націотворця. І. Драч зізнається, що коли вперше прочитав ці слова, то довго не міг повірити, що вони належать І. Франкові, але потім все ж таки зрозумів: «Пророки, мабуть, не бувають лагідними. В їхні голоси, в їхні руки, певно, вкладається і бич Божий, якого таки потребує не-

зрідка слабке і непевне ество наше. Гнівні Франкові інвективи, аж до прокльонів нашому хабарництву, нашій неповороткості, безвідповідальності перед нашою спільнотою, сварливості... — ці моральні батьківські прочухани необхідні у процесі самовиховання нації. Пророки неодмінно є і лікарями від наших пороків» [2, 64]. Ці слова справжнього патріота, який з боєм спостерігав за підлабузницькою, нікчемною галицькою псевдоелітою, з обуренням сприйняла галицька громада. На них відразу відгукнувся Ю. Романчук, затаврувавши Івана Франка як народоненависника, бо поняття Русь і русини він ототожнював. Іван Франко відповів йому публікацією «Декілька афоризмів у альбом “Ділу”, де написав: «Любов не обов’язкова, та почуте обов’язку — обов’язкове. Хто твердить: люблю свій народ, а не сповнює своїх обов’язків зглядом того народу — брехню твердить» [14, 263–264]. Любов, з етичного погляду, — це моральний вимір спілкування. Обов’язок — це моральна категорія, що проявляється в моральному усвідомленні належного, за якого здійснення останнього постає перед особою як її нагальне практичне завдання. Отже, народний обов’язок — це усвідомлення індивідом своєї національної приналежності та її консеквентна реалізація в суспільно-політичному житті. Іван Франко відкидає пустопорожнє спілкування з народом (не любить русинів так, як «братне плем’я» польських реакційних газет), ставлячи на його місце усвідомлену національну роботу над просвіченням мас. Ця позиція генія українського народу ідентична з усвідомленням народного обов’язку філософом італійської нації Джузеппе Мацціні. Обов’язок він вважав одним з основних націєтворчих чинників. «Ви не спроможні здобути на свої права інакше, як схилиючись перед велінням Обов’язку» [7, 20], — писав батько італійської нації. Іван Франко тому зневажав русинів за їхню аморфність, амбівалентність, що вони не усвідомлювали національного обов’язку щодо своєї країни. Дослідниця біблійного аксису у творчості Івана Франка В. Дуркалевич вважає, що у цій статті «Франко демонструє прекрасний взірць конструктивної, життєстверджуючої за своєю суттю, національної самокритики» [3, 46].

Національна критика не лише народу, а й інтелігенції — у нарисі «Доктор Бессервіссер». Назва «Доктор Бессервіссер» — алегорична, адже «доктор» — це натак на високий ступінь, а прізвище «Бессервіссер» утворено від німецького словосполучення *bessen wissen* (краще

знати). Отже, це символічний образ інтелігента, який вважає себе вищим і кращим за інших, що дає йому право на критику та зневагу. «З ким сьогодні щиро стискав ся, тому завтра наплює в лице; з ким сьогодні ділив ся таємними бажаннями своєї душі, на сего завтра кине каменем» [8, 370], — вказує він на пристосуванство окремого представника галицької еліти, який, продовжує Іван Франко, «...подібний до місяця, бо дванадцять раз до року міняє свою фізіономію», тобто його суспільно-політичні погляди змінюються згідно з віяннями часу; «він подібний до зір, бо світить, а не гріє», — це порівняння вказує на освіченість, яка не використана в національному контексті для народу; «він подібний до вітру, бо шуму много, а конкретного в руки не зловиш ньчого» [8, 372], — описує він потуги громадської діяльності псевдопатріотів.

Негативні аспекти галицького характеру є неабиякою перешкодою для інтелектуальної та ментальної соборності роз'єднаної України, а, отже, руйнується етнічна структура, що є дуже важливим етапом розвитку нації. «Якби Ви знали, мої молоді приятелі, скільки зневіри, розчарувань та знеохоти нагромадили дотеперішні зносини Галичан та Буковинців із Україною, — пише Іван Франко, — скільки сорому та прикрости робили не раз Українцям наші “національні”, а властиво місцеві хиби — неточність, балакучість та пустомельство, брак характерности, індиферентність та моральна грубошкірність, байдужість до важних загальних справ, а завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадоване європейськими формами при основній малоосвітності та некультурності» [21, 17]. На жаль, ці ментальні хиби досі не виправлені, тож українцям варто було б уважно перечитати постулати Івана Франка.

Одвічну проблему ментальності українців у контексті геополітичної орієнтації на Схід, тобто на Росію, чи на Захід, на Європу, Іван Франко порушує в статті «Східно-Західні непорозуміння (з приводу книги Підеші «Восток і Запад»)». Дискусії на тему «Росія — Європа» віддавна закінчувалися, як пише Іван Франко, визнанням регенераційної сили «руського мужика» та характеристикою Заходу як «гнилого». Сприйняття ідеї вищості Росії було різним на Сході України та в Галичині. Якщо на Східній Україні культурний месіанізм Росії сприймали критично, то в Галичині він швидко заповнолював свідомості русинів, які навіть не були москвофілами. Це некритичне сприйняття

і, як наслідок, геополітичну дезорієнтацію, публіцист пояснює ментальними особливостями тогочасних «рутенців» (так називає він галичан). Поняття «рутенець» (як етнічне підсвідоме) Іван Франко виокремив ще у 1878 році, а в 1913 написав декілька нарисів про типи галицьких рутенців. «Невиразність, невизначність і половинність, се головна прикмета теперішньої фази розвою галицько-руської інтелігенції, се рівночасно головна перешкода для постороннього дослідника до пізнання правдивого характеру того розвою... Галицькі Рутенці — прошу завважити — се не жадна етнографічна, ані історична, се чисто технічна назва... її основою, на мою думку, треба вважати буржуазійні (міщанські) інстинкти. ...Отсе властивість рутенства. Воно — переходовий тип, що зазначає епоху розкладу та перевороту суспільного» [23, 4], — резюмував він.

Цивілізаційний розвиток не змінив рутенця: він як в середині XIX, так і на початку XX століття залишався амбівалентним щодо будь-яких суспільних трансформацій чи орієнтацій. «Тип старого галицького Рутенця, духово отяжілого і непорушного, консерватиста з духового лінивства, ворога критики й аналізи тому, що вона псує душевний спокій і жолудкове травлене, лояльного до дна душі і до дна побору пенсії і проявляючого свій патріотизм зітханем до обіцяного краю, де власть сильніша, освіта менша, а пенсія більша, — той так добре звівний на тип 40-их і 50-их років поволи уступив місце иньшому типові — Рутенця філософа, історіософа, політика та дипломата. Старий Рутенець на ново полярикований. Як старий, так і сей новий не любить дійсної науки, не любить аналізи і критики, хоч сам найлюбійше і найсмілійше критикує та осуджує всіх і все» [24, 145], — характеризує Іван Франко національний характер галичанина. Рутенство, на жаль, вкоренилося на підсвідомому рівні індивідів. Серед усіх негативних характеристик варто окремо виділити байдужість, яка є найзагрозливішою для українського національного відродження: «В практичнім житю він той самий Рутенець, яким був його духовий предок, непорушний, егоїстичний, брудний і безхарактерний, а слова — чи то будуть слова про здоровий схід і гнилий захід, чи то про високу цивілізацію заходу і варварство сходу, — все матимуть для нього однакову вартість — позолоти, зверхньої декорації і більш нічого» [24, 146]. Рутенець не розуміє історичних процесів, не вміє аналізувати суспільно-політичні ситуації, не відчуває своєї

національної приналежності і навіть орієнтація на Європу — це не внутрішнє самоусвідомлення, а данина моді. «І при тім як чистокровний Рутенець він не може зробити «європейської» пози инакше, як наплювавши на своє рідне. Супроти такої широкої «ідеї» українство, се дрібниця, на яку не варто плюнути» [24, 160], — характеризує він національну дезорієнтацію галичанина, немовби списану із сьогодення. Мабуть, національна дезорієнтація і стала причиною розквіту москвофільства в Галичині. “Змосковщений Іван” зробив ся ідеалом значної частини нашої Рутенії» [24, 173]. Іван Франко виокремлює «щонайменше три роди чи форми москвофільства дуже до себе неподібні» [16, 164]: «москвофільство хлопське», «москвофільство язикове», «москвофільство політичне». «Москвофільство хлопське» — це любов до Росії, що ґрунтується на соціальних інтересах, віра в несподіваний економічний добробут для селян. «Москвофільство язикове» — прагнення zdeґрадованої інтелігенції прилучитися до російської культури та мови. До речі, найбільшою хибою москвофілів Іван Франко вважав зречення рідної мови. Мова як об’єктивна ознака нації не може бути основою формування української ідентичності, але коли вона переходить у суб’єктивну ознаку, стає символічним чинником творення нації. Іван Франко розглядав мову як символічний архетип, закований у свідомості, тож відречення від неї оберталось внутрішньою трагедією особистості. А як приклад він наводить душевну драму Миколи Гоголя. «На мою думку, тут лежить глибока психологічний проблем, якого коріне сягає малодосліджених доси тайників — зв’язку людської психіки з тими ніби то конвенціональними, а про те так дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою» [13, 233], — пише він у статті «Двоязичність і дволичність». Москвофіли, на думку Івана Франка, не високоідейні особистості, а національно несформовані особи: «Отсе внутрішнє роздвоєне було також, можна сказати, трагедією нашого галицького москвофільства. Люди, що могли б були зробитися пожиточними діячами на рідній ниві, люди талановиті і працюючі, перейнявши ся нещасною манією — міняти свою рідну мову на чужу, раптом зробили ся мов духово в частині спаралізовані, тратили живе чує до живих потреб рідного народа і вимог сучасности, забивали ся в мертву і навіть науково безплідну старовину...» [13, 233]. «Москвофільство політичне» — прихильність до культурних та політичних змагань росіян. «Москвофільство полі-

тичне» — найнебезпечніше, на думку Івана Франка, для української національної ідентичності, бо воно є «служба нинішньої російської державної машини, москвофільство платне і гідне всякої погорди» [16, 164–165].

Наголосімо, що поняття «москвофіли» в Івана Франка не тотожне з поняттям «русофіли». Русофільство — це насамперед солідарність з національно зорієтованими літераторами, науковцями, політичними діячами Росії, а не орієнтація на російський бюрократизм та самодержавство. «...У вас нема ніяких переконань і ніяких вироблених ідей, і ви силою інерції держите ся шаблонів, вироблених не вами, напрями, якого мета одна — нажива, кар'єра, особиста користь, а при тім бажане — звільнити себе від обов'язку важкої праці для добра найблизшого, рідного вам народа» [25, 110], — описує суть москвофільства публіцист. Характеризуючи негативно москвофільство як ідеологію, він водночас ділить москвофілів на дві категорії: «Додамо, що говорячи про москвофілів і боронячи їх від проскріпції, ми завжди додавали, що говоримо про чесних москвофілів, то значить ми мали на думці людей переважно з провінції, котрі з таких чи інших причин, триваючи при певних поглядах на нашу національність, в практиці являють себе такими ж щирими народолюбцями та защитниками конституційних свобод, як і найліпші з народовців. ...Тільки таких людей ми й можемо назвати чесними москвофілами, а всіх тих, котрі, власне, не мають ніяких переконань, а справді працюють в наймах у слуг деспотизму за добру плату та впоюють в своїх читателів ненависть до свободи, погорду для рідного народа і его мови, — ми, очевидно, ані не станемо називати чесними, ані не станемо з ними водити компанію» [9, 36].

Хоча Іван Франко і пише про своє русофільство, він все ж таки орієнтується на українця нового типу — «...українця-європейця, що свою любов до України основує на любові до всіх людей, а особливо до тих покривджених і пригноблених, в котрих ряді українська нація займає одно з передніх місць» [18, 70]. Поняття «Європа» для українців завжди було складним смисловим симбіозом як у політичній площині, так і в духовному вимірі. У публіцистиці Івана Франка концепт «Європа» також полісемантичний: від геополітичної ідентифікації і до культурного поступу. Розгляньмо три найвагомші вектори європейської орієнтації України, які він окреслив.

Перший аспект: Європа як символ національної самостійності. Ідеал національної самостійності — повна політична, культурна, економічна незалежність, на думку Івана Франка, — це ідеал Європи, ідеал, до якого повинна прагнути, пам'ятаючи свою європейськість, Україна. «Mit einem Stich ins Unmögliche, — як каже Чемберлен, — ось чим відрізняються культурні ідеали і пориви європейської цивілізації» [22, 9], — пише він у статті «Поза межами можливого». Публіцист упевнений, що важливим для європейців є питання політичної самостійності України, яке європейські народи мусять ставити як першочергове на геополітичний «порядок денний». Європа як політичне поняття, на думку Івана Франка, — це гарант демократичних прав і свобод. У статті «І ми в Європі (Протест галицьких русинів проти малярського тисячоліття)» він апелює до «цивілізованої Європи» щодо економічного та духовного кривдження народу [17].

Другий аспект: Європа як геополітична ідентичність. Іван Франко завжди ідентифікував українців як європейців, але не лише у територіальному контексті (Галичина входила до Австро-Угорської імперії й, таким чином, була частиною Європи), а в контексті духовному. Історичні ретроспективи, які робив Іван Франко у статтях, аргументували, що українська бездержавність через неможливість прямого доступу до оригінальних джерел розвитку європейської цивілізації послаблювала ідентифікацію з Європою. «В усякім разі важно те, що за 50 літ життя під «європейською» Австрією руський народ, беручи загально, не зробив ані кроку наперед в цивілізації, не підняв ся до розуміння того, хто він і які его інтереси...» [26, 473], — пише він у статті «Ukraina irredenta». Аморфність геополітичної ідентичності українців, що перебувала між полюсами вже не Європи, але ще не Азії, могло здолати лише усвідомлення національної тожсамості, яке Іван Франко прагнув прищепити українцям. Він розглядав Україну та Росію як бінарні опозиції в політичному, економічному та культурному аспекті, про що яскраво свідчить діалог Іларіона та Зенона у праці «На склоні віку (Розмова вночі перед новим роком 1901)»: Іларіон: «**Всі ми, вся Європа**, засвоїла собі принципи свободи, здемократизувалась, зреспубліканшилась» (виділення наше. — *Г. Я.*). Зенон: «Забуваєш про Росію» [19, 140]. Іван Франко наголошував на європейській культурній місії України для Росії ще в XVII столітті у

памфлеті «Сухий пенъ», у якому писав про те, що український народ дуже допоміг європейзувати росіян.

Третій аспект: Європа як орієнтир культурного розвитку. Українську культуру Іван Франко розглядав як «дволикого Януса»: одне обличчя звернене на себе, друге — на європейську культуру. Він знайомив українців з творчістю європейських авторів та закликав інтелігенцію читати і порівнювати українську та зарубіжну літературу. Іван Франко підкреслював статус української літератури в Європі: «...Європа прислухається до нього [українського слова. — *Я. Г.*] в натхненних віршах Шевченка, в блискучих статтях Драгоманова, в поважних наукових творах Грушевського» [20, 41]. Європейські орієнтири Івана Франка актуальні сьогодні, адже відбувається європейська інтеграція України, посилюються політичні, економічні та культурні зв'язки з Європою.

Аполітичність, безхарактерність, індиферентність, амбітність, відсутність критичного ставлення до самих себе, національна дезорієнтація — негативні риси української ментальності, які виокремив Іван Франко. Національну дезорієнтацію публіцист визначає як першопричину розквіту москвофільства в Галичині. Він також розрізняв москвофільство та русофільство. Москвофільство — це намагання прищепити українському світогляду ментально неспівмірні ідеологеми, а русофільство — це обґрунтоване засвоєння якнайкращих зразків культурного розвитку росіян. Іван Франко орієнтував українців на сприйняття європейських цінностей. Європейськість, у його розумінні, — це парадигма національної самостійності, геополітичної ідентичності, культурного розвитку. У низці різножанрових публікацій (кореспонденції, аналітичні статті, рецензії) мислитель схематично окреслював модель творення національного українського характеру через виправлення його негативних рис та налаштування на сприйняття найкращих взірців розвитку європейського суспільства, як наслідок, відновлення повноцінної міжкультурної комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бочковський О.-І.* Наука про націю та її життя / Ольгерд-Іпполіт Бочковський. — Нью-Йорк, 1958. — 79 с.
2. *Драч І.* Іван Франко і ми. Кілька суб'єктивних вражень під кінець століття / Іван Драч // Слово і час. — 1996.— № 10. — С. 61–65.

3. *Дуркалевич В.* Сповідальний дискурс як націоекзистенційний репрезентант біблійного таксису у творчості Івана Франка / Вікторія Дуркалевич // Франкознавчі студії : збірн. наук. праць Дрогоб. пед. ін-ту. — Дрогобич : Вимір, 2001. — Вип. 1. — С. 38–68.
4. *Еріксен Т.* Етнічність, раса, клас і нація / Томас Еріксен // Націоналізм : [антологія. — 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — К. : Смолоскип, 2006. — С. 235–240. — («Політичні ідеології»).
5. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / Оксана Забужко. — К. : Факт, 2006. — 156 с. — (Сер. «Висока полиця»).
6. *Макарчук С. А.* Український етнос (виникнення та історичний розвиток) : навч. посібник / Степан Арсентійович Макарчук. — К., 1992. — 146 с.
7. *Маціні Д.* Обов'язки перед країною / Д. Маціні // Націоналізм : [антологія. — 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — К. : Смолоскип, 2000. — С. 18–34.
8. *Не-Теофраст* [Франко І.] Доктор Бессервіссер / Не-Теофраст // ЛНВ. — 1898. — Т. 1, кн. 3. — С. 367–372.
9. Редакція [Франко І.]. Наше москвофільство / Редакція // Народ. — 1891. — Ч. 3. — С. 35–38.
10. *Ренан Е.* Що таке нація? / Ернест Ренан // Націоналізм : [антологія. — 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — К. : Смолоскип, 2006. — С. 253–264.
11. *Сарбей В. Г.* Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. — С. 3–16.
12. *Сербенська О.* Мовний світ Івана Франка (Статті, роздуми, матеріали) : монографія / Олександра Сербенська. — Л. : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — 372 с.
13. *Франко І.* Двоязычність і дволичність / Ів. Франко // ЛНВ. — 1905. — Т. 30, кн. 6. — С. 231–244.
14. *Франко І.* Декілька афоризмів у альбом «Дьлу» прочитавши его статью «Смутна поява» в ч. 97 / Ів. Франко // Жите і слово. — 1897. — Т. 6, кн. 3. — С. 263–264.
15. *Франко І.* Дещо про себе самого : збір. творів : [у 50 т.] / Іван Франко. — К. : Наукова думка, 1981. — Т. 31. — С. 28–32.
16. *Франко І.* Зміна системи / Ів. Франко // Жите і слово. — 1896. — Т. 5, кн. 3. — С. 157–167.
17. *Франко І.* І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття / Іван Франко // Жите і слово. — 1896. — Т. 5, кн. 1. — С. 1–9.
18. *Франко І.* Лист до товариства Січ (3 лютого 1896) : збір. творів : [у 50 т.] / Іван Франко. — К. : Наукова думка, 1986. — Т. 50. — С. 70.

19. *Франко І.* На склоні віку. Розмова в ночі перед новим роком 1901 / Іван Франко // ЛНВ. — 1900. — Т.12, кн. 12. — С. 135–149.
20. *Франко І.* Наша поезія в 1901 році. І Розсипані перли В. Пачовського [Рец.] / Іван Франко // ЛНВ. — 1902. — Т. 17, кн. 1. — С. 33–48.
21. *Франко І.* Отвертий лист до гал[ицької] української молодіжі / Ів. Франко // ЛНВ. — 1905. — Т. 30, кн. 4. — С. 11–19.
22. *Франко І.* Поза межами можливого / Іван Франко // ЛНВ. — 1900. — Т. 12, кн. 10. — С. 1–9.
23. *Франко І.* Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин. в. / Іван Франко. — Л. : Загальна друкарня, 1913. — 42 с.
24. *Франко І.* Східно-Західні непорозуміння (з приводу книги Підеші «Восток і Запад») / Іван Франко // ЛНВ. — 1904. — Т. 27, кн. 9. — С. 144–173.
25. *Франко І.* Щирість тону і щирість переконань / Др. Іван Франко // ЛНВ. — 1905. — Т. 30, кн. 5. — С. 101–112.
26. *Франко І.* Ukraina irredenta / Ів. Франко // Жите і слово. — 1895. — Т. 4, кн. 6. — С. 471–483.

Одержана 19.11.2014